

अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वन निवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ अंतर्गत सामुहिक वनहक्क (CFR) क्षेत्रांवर जमीन संपादन प्रकरणी जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करताना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ मधील तरतूदी विचारात घेऊन सामुहिक वनहक्क स्थानांतरणाची कार्यपद्धती निश्चित करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्रमांक :वहका-२०२४/प्र.क्र.१०५ (E-१३१६५४४)/का-१४

मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.

दिनांक: २८ नोव्हेंबर, २०२५

वाचा-

- १) अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वनवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६, नियम, २००८ व सुधारित नियम, २०१२.
- २) जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करताना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३
- ३) मा.महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग प्र.क्र.४४०६/१३/०३/२०२४
- ४) मुख्य सचिव यांचेकडील दि.१०/१०/२०२५ रोजी आयोजित बैठकिचे दि.०३/११/२०२५ रोजी निर्गमित केलेले इतिवृत्त

प्रस्तावना :-

मा.महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग यांच्याकडे अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट भागातील सामुहिक वनहक्क प्राप्त गावे अतिसंवेदनशिल वन्यजीव अधिवास क्षेत्रात येत असल्याने सदर गावांचे पुनर्वसन करणे व त्या गावांना मोबदला देणे याबाबत प्रकरण क्र.४४०६/१३/०३/२०२४ दाखल आहे.

प्रस्तुत प्रकरणी मा.महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोगाकडे झालेल्या सुनावणी दरम्यान सामुहिक वनहक्क जमीन संपादन प्रकरणी धोरण निश्चिती संदर्भात विचारणा करण्यात आली, त्यास अनुसरून संपादित होणा-या सामुहिक वनहक्क (CFR) क्षेत्रातील गावांना योग्य भूसंपादन मोबदला, त्यांचे पुनर्वसन व पुनर्वसिती करण्यासाठी धोरण ठरविण्याच्या अनुषंगाने विविध विभागांशी चर्चा करण्यासाठी मुख्य सचिव यांचे अध्यक्षतेखाली दि.१०.१०.२०२५ रोजी बैठक पार पडली. सदर बैठकीमध्ये पुढीलप्रमाणे निर्णय घेण्यात आले.

- (१) “भूमी संपादन, पुनर्वसन व पुनर्वसाहत करतांना उचित भरपाई मिळण्याचा पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम २०१३” मधील तरतुदीनुसार सामुहिक वनहक्क क्षेत्राबाबत पुनर्वसनाचे लाभ देण्यासाठी आदिवासी विकास विभागाने नियमाचे प्रारूप तयार करून ते वन विभागाकडील भुसंपादन शाखेकडे अभिप्रायार्थ पाठवावे.
- (२) “भूमी संपादन, पुनर्वसन व पुनर्वसाहत करतांना उचित भरपाई मिळण्याचा पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम २०१३” च्या तरतुदी महाराष्ट्रातील ज्या कायद्यांना लागू नाहीत, त्यांचेबाबत संबंधित विभागाकडे सदर कायद्यांमध्ये सामुहिक वनहक्क क्षेत्राच्या पुनर्वसनाबाबत संबंधित विभागाने प्रावधान करण्याबाबत आदिवासी विकास विभागामार्फत संबंधित विभागांना कळविण्यात यावे.

२. अनुसूचित जमाती व इतर परंपरागत वन निवासी समुदायांच्या हक्कांचे संरक्षण, त्यांचे जीवनमान सुधारणा, तसेच वनक्षेत्रातील विकास, संवर्धन व व्यवस्थापन यांना एकत्रितपणे पुढे नेणे हे शासनाचे धोरणात्मक उद्दिष्ट आहे. अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वन निवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ अंतर्गत ग्रामसभांना सामुहिक वनसंपत्तीवरील हक्क मान्य केले गेले आहेत. हे हक्क केवळ भौतिक संसाधनांवरील प्रवेशापुरते मर्यादित नसून, कायमस्वरूपी व परंपरागत वापर, संरक्षण, संवर्धन, व्यवस्थापन, आणि नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित उपजीविका या संपूर्ण अधिकार साखळीशी निगडित आहेत.

राज्यातील काही क्षेत्रांमध्ये वन्यजीव संरक्षण कायदा, १९७२ अंतर्गत अभयारण्य, राष्ट्रीय उद्याने, टायगर रिझर्व इत्यादी संवेदनशील क्षेत्रांची नोंद आहे. अशा क्षेत्रांमध्ये पर्यावरणीय संतुलन, जैवविविधता संरक्षण व वन्यजीव संरक्षण ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. त्याच वेळी स्थानिक आदिवासी व वननिवासी समुदायांचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि उपजीविकेवर आधारित हक्क देखील कायद्याद्वारे मान्य करण्यात आले आहेत. या दोन्ही संविधानिक व कायदेशीर दायित्वांचा समतोल राखत उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

तसेच राज्यातील काही भागांमध्ये राष्ट्रीय/राज्यस्तरावरील विकास प्रकल्पांची अंमलबजावणी आवश्यक असते. अशा प्रकल्पांसाठी सामुहिक वनहक्क प्राप्त जमीन आधिग्रहण केली जात असतांना, संबंधित हक्कग्रस्त समुदायांवर उपजीविका, सामाजिक रचना, सांस्कृतिक वारसा व पर्यावरणीय संतुलन यांचा परिणाम होऊ शकतो. या परिस्थितीत जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ मधील तरतुदीनुसार सुसंगत नुकसानभरपाई, पुनर्वसन, पुनर्स्थापना, लाभवाटप, सहभाग, आणि दीर्घकालीन उदरनिर्वाह सुरक्षा सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे.

उपरोक्त पार्श्वभूमीवर जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ मधील तरतुदी व अनुसूचित जमाती आणि इतर

पारंपरिक वन निवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६, नियम २००८ व सुधारित नियम २०१२ मधील तरतुदी विचारात घेऊन मान्य असलेल्या अथवा मान्यतेच्या प्रक्रियेत असलेल्या सामुहिक वनहक्क दाव्यांच्या प्रकरणी सामुहिक वनहक्कांच्या अधिकारांचे स्थानांतरणासाठी अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय:-

अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वन निवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ मधील कलम ४(२) अनुसार , जोपर्यंत हक्कांची मान्यता व हस्तांतरण पूर्ण होत नाही, ग्रामसभेची स्वतंत्र, पूर्वसूचित आणि सुस्पष्ट संमती (Free, Prior and Informed Consent - FPIC) मिळत नाही, सह-अस्तित्व वैज्ञानिकदृष्ट्या अशक्य असल्याचे सिद्ध होत नाही, आणि पुनर्वसन स्वेच्छेने व उपजीविकेच्या संरक्षणासह होत नाही – तोपर्यंत कोणत्याही अधिकार धारकांचे वन्यजीव अधिवासांमधून (Critical Wildlife Habitats - CWHs) स्थलांतर करता येणार नाही.

२. तसेच, जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ मधील कलम ४२ मध्ये खालील प्रमाणे तरतुदी आहेत.

(१) प्रभावित क्षेत्रांतील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींना उपलब्ध असलेले सर्व लाभ, त्यामध्ये आरक्षणाचे लाभही समाविष्ट असून, ते पुनर्वसन क्षेत्रातही कायम राहतील.

(२) जेव्हा अनुसूचित जमातींच्या प्रभावित कुटुंबांचे पुनर्वसन पाचवी अनुसूची मधील अनुसूचित क्षेत्रे किंवा सहावी अनुसूची मधील आदिवासी क्षेत्रांमधून बाहेरील भागात पुनर्वसन केले जाते, तेव्हा या कायद्यांतर्गत त्यांना मिळणाऱ्या सर्व वैधानिक संरक्षणांची, हक्कांची आणि लाभांची अंमलबजावणी पुनर्वसन क्षेत्रातही केली जाईल. हे पुनर्वसन क्षेत्र पाचवी अनुसूची मधील अनुसूचित क्षेत्र किंवा सहावी अनुसूची मधील आदिवासी क्षेत्र नसले तरीही ही तरतूद लागू राहिल.

(३) अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वनवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ (२००७ चा क्र. २) अंतर्गत समुहिक हक्क निश्चित झाले असल्यास, जमिनीच्या संपादनामुळे विस्थापित झालेल्या व्यक्तीस त्या समुहिक हक्कांतील त्यांच्या वाट्याच्या प्रमाणात, त्याची किंमत आर्थिक स्वरूपात देण्यात येईल.”

३. उपरोक्त कायद्याच्या विविध कलमांच्या आधाराने, जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ च्या कलम ४२ (१), ४२ (२) व ४२ (३) मधील तरतुदीनुसार केवळ शेवटचा पर्याय म्हणून अनुसूचित क्षेत्रातील जमीन संपादन करण्यात यावी.

४. जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ लागू असलेल्या प्रकरणी वन्यजीव संवर्धन उपाययोजना अथवा विविध राष्ट्रीय/राज्यस्तरीय विकास प्रकल्पांकरिता संपादित करण्यात येणाऱ्या ग्रामसभा मान्य असलेल्या अथवा मान्यतेच्या प्रक्रियेत असलेल्या सामुहिक वनहक्क क्षेत्राच्या प्रकरणी भरपाई, पुनर्वसन, उपजीविका संरक्षण व संवर्धन व्यवस्थापनासाठी जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ कायद्यातील कलम ४२ (१), ४२ (२) व ४२ (३) मधील तरतुदी विचारात घेऊन सामुहिक वनहक्क क्षेत्र आधिग्रहण करणे क्रमप्राप्त असल्यास प्रथम तेथील सामुहिक वनहक्क प्रस्थापित झालेले असल्याची खात्री करण्यात यावी. त्यानंतर सामुहिक वनहक्क स्थानांतरणाबाबत खालील प्रमाणे कार्यपद्धती अवलंबविण्यात यावी.

(अ) पर्याय १: Land for Land (जमिनीच्या बदल्यात जमीन)

१. सामुहिक वनहक्क क्षेत्रातील वन जमीन आधिग्रहण केल्यानंतर सामुहिक वनहक्कांच्या मिळणा-या लाभाच्या समप्रमाणात पर्यायी वनजमीन संबंधित ग्रामसभा/समुदायास देण्यात यावी.
२. नव्याने देण्यात आलेल्या पर्यायी वन जमिनीवर वनहक्क कायद्यांतर्गत मान्य करण्यात आलेले सर्व हक्क/ अधिकार अबाधित ठेवण्यात यावेत.
३. समुदायास वनहक्क कायद्यानुसार पूर्वी प्रदान केलेले सर्व हक्क/ अधिकार, जसे की गौण वनोपज संकलन व व्यवस्थापन, चराई हक्क, तलावातील मासेमारी, मौसमी साधनसंपत्तीचे उपयोजन तसेच इतर पारंपरिक हक्क नव्याने प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक त्या उपाययोजना करणे क्रमप्राप्त आहे व त्यासाठी काही कालावधी लगण्याची शक्यता नाकारता येत नाही, ही बाब विचारात घेता अशा आवश्यक उपाययोजना करण्यासाठी किमान पाच वर्षांचा आर्थिक सहाय्य कालावधी निश्चित केला जावा व त्याप्रमाणे आर्थिक सहाय्य रकमेची तरतूद संबंधित आधिग्रहण यंत्रणेद्वारे करण्यात यावी.

(ब) पर्याय २: Land for Land + Monetary Value (जमिनीच्या बदल्यात जमीन + आर्थिक मोबदला)

१. जेथे पर्यायी वन जमिन ही, आधिग्रहित करण्यात येणाऱ्या सामुहिक वनहक्क क्षेत्रापासून मिळणा-या लाभापेक्षा कमी प्रमाणात लाभ देत असेल अशा प्रकरणी पर्यायी वन जमिनीवर वरील पर्याय (अ) मध्ये नमूद २ व ३ नुसार कार्यपद्धती अवलंबविण्यात यावी.
२. आधिग्रहित सामुहिक वनहक्क क्षेत्रातील जमीन आधिग्रहणामुळे वनहक्क कायद्यानुसार वरीलप्रमाणे पर्यायी वन जमिन/हक्क प्रदान करतांना होणा-या नुकसानीचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करून, त्या नुकसानीची भरपाई संबंधित ग्रामसभेला योग्य आर्थिक मोबदला देऊन करण्यात यावी.

(क) पर्याय ३: Land for Monetary Value (जमिनीच्या बदल्यात आर्थिक भरपाई)

१. जेथे पर्यायी वन जमिन बाधित सामुहिक वनहक्क प्राप्त ग्रामसभेस देता येणार नाही अशाप्रकरणी; जमीन संपादन प्रक्रियेमुळे समुदायाचे वनहक्क कायद्यानुसार प्रदान असलेले गौण वनोपज संकलन व व्यवस्थापन, चराई हक्क, तलावातील मासेमारी, मौसमी साधनसंपत्ती तसेच इतर सामुहिक हक्क/अधिकार यांचे होणारे नुकसानीचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करण्यात यावे. जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ च्या कलम ४२(३) नुसार, अशा होणा-या नुकसानीची विस्थापित व्यक्तीस त्यांच्या पूर्वीच्या सामुहिक हक्कातील प्रत्यक्ष वाट्याच्या प्रमाणात योग्य आर्थिक भरपाई देण्यात यावी.

(ड) वर नमूद भरपाई रक्कम व अनुषंगिक आर्थिक सहाय्य रक्कम देण्याची संपूर्ण जबाबदारी संबंधित जमीन अधिग्रहण (जमीन संपादन) यंत्रणेची राहिल.

(इ) जमीन संपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना करतांना वाजवी भरपाई मिळण्याचा व पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ मधील कलम १०५ व १०५ A अन्वये ज्या प्रकरणी सदर कायद्याच्या तरतुदी लागू नाही, अशा प्रकरणी संबंधित विभागांनी सामुहिक वनहक्क जमिन अधिग्रहण करतांना वनहक्क कायद्यातील तरतुदी विचारात घेऊन मान्य असलेल्या अथवा मान्यतेच्या प्रक्रियेत असलेल्या सामुहिक वनहक्क स्थानांतरणाची कार्यपद्धती ठरविण्याबाब योग्य त्या तरतुदी कराव्यात.

(ई) सामुहिक वनहक्क स्थानांतरणाच्या अनुषंगाने वर नमूद सगळ्या बाबींची अंमलबजावणी तसेच वाजवी नुकसान भरपाई संदर्भात नमूद सर्व प्रक्रिया संबंधित जिल्हाधिकारी यांचे मार्फत पार पाडल्या जातील.

५. सदर शासन निर्णय हा वने व भूसंपादन विभागाच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

६. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्यांचा संकेतांक २०२५११२८१६५२३३२९२४ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(विजय वाघमारे)

सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१) मा.राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मुंबई

२) मा.सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

- ३) मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई
- ४) मा.विरोधी पक्षनेता, महाराष्ट्र विधानपरिषद/विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई.
- ५) मा.उपसभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई
- ६) मा.उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई
- ७) मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव.
- ८) मा.उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांचे सचिव.
- ९) मा. मंत्री, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
- १०) मा. मंत्री (सर्व) महाराष्ट्र राज्य यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
- ११) मा.राज्यमंत्री, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव
- १२) मा.राज्यमंत्री (सर्व) महाराष्ट्र राज्य यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
- १३) मा. संसद सदस्य (सर्व)
- १४) मा. विधिमंडळ सदस्य (सर्व)
- १५) मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई
- १६) सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- १७) प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर.
- १८) सर्व विभागीय आयुक्त
- १९) आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक
- २०) आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण, संस्था, पुणे.
- २१) सर्व जिल्हाधिकारी
- २२) मुख्य वनसंरक्षक, मंडळ सर्व
- २३) अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे, नाशिक, नागपूर, अमरावती
- २४) सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद.
- २५) उप वनसंरक्षक सर्व
- २६) संचालक, राज्य पेसा कक्ष, पुणे.
- २७) सर्व उपविभागीय अधिकारी
- २८) सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
- २९) सर्व उप सचिव/अवर सचिव/कक्ष अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई- ३२
- ३०) निवड नस्ती. (का.१४) आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई- ३२